

УДК 343.985

А.М. ГУРОВА, Інститут підготовки кадрів для органів юстиції Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ЧИННИКИ РЕФЛЕКСИВНОГО МИСЛЕННЯ ПРИ ДОПИТІ

Ключові слова: допит, рефлексивне мислення, об'єктивні, суб'єктивні чинники

Основу будь-якого спілкування становить інформаційний обмін, характер і результати якого зумовлюються психологічними властивостями учасників та умовами його проведення. Досудове слідство накладає особливості на процес спілкування, які полягають в активній рефлексуючій діяльності його учасників та проявляються у постійній корекції поведінки цих осіб на основі зворотного зв'язку [1, с.98]. Вказане пояснює беззаперечну в науці позицію щодо зумовленості досягнення завдань допиту наявністю комунікативного зв'язку слідчого з допитуваним та гнучкої координації їх взаємодії [2, с.5]. В свою чергу, поглиблення комунікативного зв'язку учасників допиту досягається шляхом взаємної імітації їх суджень, що становить зміст рефлексивного мислення. Виконання ним вказаного завдання зумовлюється рядом чинників, аналіз яких є предметом даного дослідження.

В наукових джерелах, присвячених особливостям проведення вербальних слідчих дій, існує багато варіантів формулювання чинників рефлексивного мислення. Власну позицію з цього приводу висловлювали такі науковці, як Ю.М. Антонян, Р.С. Белкін, В.Є. Богинський, В.Л. Васильєв, Г.Г. Доспулов, В.Є. Емінов, М.І. Єнікеєв, Г.О. Зорін, М.В. Костицький, М.І. Порубов, А.Р. Ратинов, М.П. Хайдуков, В.Ю. Шепітько та інші. Проте, незважаючи на ґрунтовність та різноплановість досліджень, ученими не досягнуто єдності позицій щодо вказаного питання. До того ж, пропонувані варіанти виокремлення тих чи інших чинників рефлексивного мислення носять розрізнений характер та потребують системного

аналізу. Саме у вказаному ракурсі наукове осмислення цього питання вбачається актуальним. Новизна даного дослідження полягає у структуруванні чинників рефлексивного мислення при допиті, проведеному на основі комплексного аналізу багатоваріантності їх наукових формулювань.

Характер рефлексивного мислення проявляється залежно від об'єму інформації, якою володіє кожен з його учасників в межах певної слідчої ситуації. Так, М.П. Хайдуков зазначає, що поінформованість про певну ситуацію та особливості її учасників є найважливішою ланкою в рефлексивній діяльності людини, адже залежно від об'єму, змісту та якості інформації будуть змінюватись мотиви вибору прийомів і засобів впливу [3, с.114]. На цьому ж наголошує М.В. Костицький: «метод рефлексії є результативним тільки за наявності інформації про правопорушення та правопорушника, а також тоді, коли юрист може створити модель особистості опонента, передбачити його кроки» [4, с.246]. Таким чином, вбачається залежність ефективності рефлексивного мислення особи від ступеня її поінформованості в межах певної слідчої ситуації про об'єктивні обставини злочину чи розслідуваної справи та осіб, що до цього причетні.

Слід зауважити, що характер такої інформації не є однорідним. Так, зокрема, В.Є. Богинський поінформованість в межах ситуації допиту, як основу імітації та побудови моделі поведінки обвинуваченого, поділяє на такі групи: а) якість і об'єм доказової інформації, що має в своєму розпорядженні слідчий; б) моделі типової і вірогідної поведінки учасників допиту; в) дані про особу підозрюваного, куди входить аналіз його поведінки до вчинення злочину, в момент затримання та під час кримінального провадження, його окремі вчинки і схильності [5, с.18]. Тобто, застосовуючи рефлексивне мислення при допиті, слід брати до уваги, що кожна ситуація цієї слідчої дії несе в собі певний об'єм інформації, яка може мати суб'єктивний та об'єктивний характер.

Рефлексія, за своєю сутністю, є методом психологічного впливу та розрахована на

управління мисленнєвою діяльністю тактичного партнера [6, с.183]. В свою чергу, для того, щоб успішно, розумно і правомірно впливати на людей, слід знати і враховувати їх складні психологічні закономірності [7, с.158]. Тому в криміналістичній літературі знайшли свій активний розвиток питання про суб'єктивні характеристики, якими повинна володіти особа для досягнення переваг у рефлексивній взаємодії. Вчені в цілому підходять до виокремлення суб'єктивних властивостей, які сприяють оптимізації рефлексивної взаємодії, безвідносно до процесуального статусу її учасників, що свідчить взаємний характер та загальну здатність до рефлексивного мислення. Так, В.Є. Богинський та Р.С. Белкін до чинників, що підвищують рівень рефлексії відносять: 1) загальноосвітній рівень; 2) рівень професійної підготовки; 3) вміння конструювати та варіювати мисленнєвими моделями тактичних партнерів [5, с.23], [8, с.54]. В.Ю. Шепітько доповнює цей перелік ще такими суб'єктивними характеристиками рефлексуючої особи як знання психології спілкування, вміння встановлювати психологічний контакт і здійснювати психологічний вплив, володіння тактичним арсеналом, знання індивідуально-психологічних особливостей особи [9, с.97], залишаючи при цьому перелік відкритим. М.І. Порубов додає до цих вимог ще вольову – емоційну стійкість [10, с.53].

Проте, досить широке коло науковців досліджували вказане питання крізь призму специфіки професійної діяльності та процесуального становища суб'єкта рефлексивного мислення. Використання такого підходу пояснюється тим, що характер рефлексії зумовлюється особливостями статусно-рольових позицій особи та ступенем суб'єктивного значення для суб'єкта рефлексії його тактичного партнера [11, с.47]. З цих підстав закономірною вбачається посилена увага, яку приділяють вчені криміналісти формулюванню суб'єктивних властивостей слідчого, що сприяють оптимізації його здатності до рефлексивного мислення.

Так, Г.О. Зорін, зокрема, вказує на залежність рівня рефлексивної спроможності слід-

чого від такого фактору як вміння діагностувати допитуваного за виразом обличчя, різними реакціями на використовувану в процесі допиту криміналістичну інформацію [6, с.185]. Г.Г. Доспулов виділяє такі суб'єктивні характеристики як інтуїція, вміння орієнтуватися в психології людей, професійні досвід і знання, самодисципліна, вміння управляти конфліктуєчими допитуваними, мати якнайбільшу тактичну гнучкість та психологічну чуттєвість [2, с.67–76]. Л.В. Васильєв указує як на необхідну властивість слідчого, здатність організувати свій психічний стан [12, с.361]. Існують пропозиції й щодо виділення таких суб'єктивних характеристик слідчого як ступінь розвитку уяви, життєвий і фаховий досвід, вміння правильно оцінювати реакції людей [13, с.70].

Узагальнюючи позиції науковців, слід відзначити слухність усіх запропонованих ними властивостей учасників допиту для поліпшення здатності до рефлексивного мислення не залежно від їх процесуального статусу. Також, з огляду на різноплановість наукових позицій з цього приводу, доцільно об'єднати згадані вище суб'єктивні характеристики в межах психологічної структури особистості, що дозволить більш чітко зрозуміти їх значення для рефлексивного мислення.

Психологічна структура особистості є комплексною характеристикою психологічних властивостей особи, що включає чотири підструктури: 1) направленості – найбільш сталих і соціально значущих якостей особи (світогляд, ціннісні орієнтації та ін.); 2) досвіду (знання, навички, вміння); 3) психічних форм відображення – індивідуальних психічних особливостей (пам'ять, інтелект, уважність); 4) темпераменту та інших біологічно обумовлених якостей, які залежать від фізіологічних, нейродинамічних та морфологічних особливостей мозку [14, с.55–56]. Таким чином, встановлення елементів психологічної структури тактичного партнера дасть можливість учаснику допиту знайти відповідь на головне питання рефлексивного мислення: як мислить тактичний партнер та яким чином відбувається прийняття ним рішення [5, с.21].

Слід відзначити, що об'єктивні чинники рефлексивного мислення, які зумовлюються ситуацією допиту та сприймаються цією особою як предмет рефлексивного мислення також впливають на учасників допиту. В процесі розслідування, особливо на початкових стадіях, при проведенні допитів слідчий володіє досить обмеженим об'ємом доказової інформації, яка не дає можливості достовірно передбачити поведінку допитуваного, а також зміст інформації, яку він отримає під час допиту. Для усунення цієї невизначеності слідчий вдається до рефлексивного мислення. Тому первинним об'єктивним чинником, що зумовлює необхідність застосовувати рефлексію, можна виділити слідчу ситуацію, за умов якої прийняття рішення на основі типових, традиційних засобів неможливо. Як зазначає Г.О. Зорін, вихідним станом рефлексивної діяльності є виникаюча у свідомості необхідність і спеціальні мотивації, якими стимулюється інтелектуальний активний пошук варіантів вирішення проблем з приводу обставин, які підлягають слідчому дослідженню [6, с.174]. Тобто причиною та, одночасно, чинником рефлексивного мислення є несприятлива слідча ситуація, яка характеризується недостатнім об'ємом інформації для досягнення конкретного тактичного завдання. З цього випливає евристичний характер рефлексивного мислення, який дає можливість творчо вирішити завдання, покладені на слідчого слідчою ситуацією.

Незважаючи на обумовлену вказаним чинником, досить складну ситуацію, в якій діє слідчий при застосуванні рефлексивного мислення, все ж варто відзначити, що його судження не можуть не ґрунтуватись на певній інформації. Слушно зауважує з цього приводу В.Є. Богинський: «рефлексія може бути реалізована лише за наявності в розпорядженні слідчого комплексу доказової інформації, адже без нього всі його рішення будуть позбавлені об'єктивності, що може призвести до помилок» [5, с.22]. Навіть на початкових стадіях він може оперувати типовими ситуаціями допиту, що дає можливість для рефлексивного осмислення вказаної слідчої дії.

Проте, можлива й протилежна ситуація, за якої допитуваний повідомляє досить широкий спектр відомостей, значна частина яких може виявитися надлишковою. Тому проблемним видається встановлення меж предмета рефлексивного осмислення для ефективного досягнення завдань допиту. Невизначеність у цьому питанні може призвести до перевантаження рефлексивних суджень надлишковою інформацією, що ускладнить процес рефлексивної взаємодії та може призвести до помилок. Особливої гостроти воно набуває у випадку конфліктної ситуації допиту, що виражається в активній чи пасивній протидії з метою введення слідчого в оману.

Г.О. Зорін окреслює предмет рефлексивного мислення: 1) будь-якими формами діяльності людини; 2) результатами кримінальної діяльності (сліди, слідча ситуація в цілому); 3) будь-якими змінами в природі, що об'єднуються ознакою своєї значущості до розслідуваного злочину [6, с.168]. В цілому погоджуючись з критерієм «значущості для кримінального провадження», все ж варто зауважити деяку неточність у запропонованому групуванні предмета рефлексивного мислення, адже перші два фактично охоплюються останнім, який є надто широким для зазначеної цілі. Тому доцільним було би визначити встановлений законом предмет доказування та обставини, що дають обґрунтовану можливість його з'ясувати в тактичному та процесуальному аспектах, як головний орієнтир у рефлексивному осмисленні обставин, пов'язаних з предметом допиту. Це ж стосується і часового діапазону рефлексивного мислення, котрий не обмежується лише моментом вчинення кримінального правопорушення, а заглиблюється в закономірності процесів, діяльності та мислення, що спричинили останнє, та диктують подальше розгортання ситуації, що склалася [15, с.92–93].

Таким чином, ситуація допиту може характеризуватись різним об'ємом повідомлюваної інформації, що безпосередньо впливає на мету застосування рефлексивного мислення: при її недостатності здатність до рефлекс-

сивного мислення активізується задля пошуку шляхів заповнення прогалин, а надлишковий її об'єм спонукає до встановлення меж рефлексивного осмислення. В будь-якому разі ситуація допиту є об'єктивним чинником рефлексивного мислення.

Слід зауважити, що ситуація допиту відіграє роль об'єктивного чинника рефлексивного мислення перш за все завдяки тим властивостям, яких може набувати. Несприятливі ситуації допиту зазвичай пов'язані із тактичним ризиком, адже він є ситуаційно обумовленим такими об'єктивними факторами як відсутність чи недостатній об'єм інформації, наявність протилежних за змістом відомостей, які знижують можливість прогнозу ходу процесуальної дії [15, с.145]. В свою чергу, ступінь тактичного ризику обумовлюється складністю рефлексивної взаємодії при допиті [9, с.98]. З огляду на таку залежність Г.О. Зорін, як один із факторів, що визначає режим рефлексивного процесу, виділяє вірогідність виникнення небезпеки, передумови слідчої помилки [6, с.179]. На взаємообумовленість тактичного ризику та рефлексії вказує також Р.С. Белкін. Так, учений як одну з обставин, що спонукає слідчого діяти в умовах тактичного ризику, виділяє впевненість слідчого в своїй перевазі над тактичним партнером у ранзі рефлексії [8, с.29]. Отже, чинником, який зумовлює необхідність застосування рефлексивного мислення, є не просто недостатність інформації для ефективного досягнення поставлених в межах допиту тактичних завдань, але і пов'язаний з цим тактичний ризик.

Серед чинників, що впливають на характер рефлексивного мислення при допиті виділяють ще такі, які обумовлюються динамічністю цієї слідчої дії. Так, Г.О. Зорін виділяє серед них: 1) інтенсивність надходження інформації про розгортання слідчої ситуації; 2) тривалість ситуації з примусовим застосуванням рефлексії до небезпечної для слідчого ситуації [6, с.179–180]. Інтенсивність та тривалість, як характеристики рефлексивної взаємодії, тісно пов'язані зі стійкістю, яка необхідна суб'єкту рефлексії для ефективного

рефлексивного осмислення слідчої ситуації та обрання на цій підставі дієвих тактичних прийомів. Це підтверджує тісний взаємозв'язок суб'єктивних та об'єктивних чинників, що впливають на рефлексивне мислення при допиті.

Підсумовуючи вищевикладене, слід зробити такі висновки: 1) чинники, що впливають на рефлексивне мислення при допиті, поділяються на суб'єктивні та об'єктивні; 2) весь спектр суб'єктивних чинників можна об'єднати єдиною категорією психологічної структури особистості; 3) об'єктивний чинник в цілому становить ситуація допиту, яка несе в собі певний об'єм інформації, що має предметні та часові межі, а також окремі її характеристики, які зумовлюють необхідність застосування рефлексивного мислення: невизначеність, спонукання до тактичного ризику, тривалість та інтенсивність передачі інформації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонян Ю. М. Психология преступника и расследования преступлений : учеб. пособие / Ю. М. Антонян, М. И. Еникеев, В.Е. Эминов. – М., 1996. – 172 с.
2. Доспулов Г. Г. Психология допроса на предварительном следствии / Г. Г. Доспулов. – М. : Юрид. лит., 1976. – 112 с.
3. Хайдуков Н. П. Тактико-психологические основы воздействия следователя на участвующих в деле лиц / Н. П. Хайдуков. – Саратов : СЮИ, 1984. – 125с.
4. Костицкий М. В. Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы / М. В. Костицкий. – Киев : Вища шк., 1990. – 259 с.
5. Богинский В. Е. Рефлексивное управление при допросе / В. Е. Богинский. – Х. : Юрид. ин-т, 1983. – 40 с.
6. Зорин Г. А. Руководство по тактике допроса : учеб.-практ. пособие / Г. А. Зорин. – М. : Изд-во «Юрлитинформ», 2001. – 280 с.
7. Ратинов А. Р. Судебная психология для следователей : учеб. пособие / А. Р. Ратинов. – М. : Высшая школа МООП СССР, 1967. – 352 с.

8. Белкин, Р. С. Курс криминалистики : в 3 т. Т. 2 / Р. С. Белкин. – М. : Юристъ, 1997. – 464 с.
9. Панов М. И. Рефлективное управление при допросе / М. И. Панов, В.Ю. Шепитько // Юридический вестник. – 1999. – № 4. – С. 96–98.
10. Порубов Н. И. Допрос в советском уголовном процессе и криминалистике / Н. И. Порубов ; под. ред докт. юрид. наук А. Р. Ратинова. – Минск : Изд-во «Вышэйшая школа», 1968. – 276 с.
11. Бодалев А. А. Психология общения / А. А. Бодалев. – М. : Изд-во «Институт практической психологии» ; Воронеж : МОДЭК, 1996. – 256 с.
12. Васильев В. Л. Юридическая психология / В. Л. Васильев. – М. : Юрид. лит., 1991. – 464 с.
13. Берназ В. Д. Рефлексія в пізнавальній діяльності слідчого / В. Д. Берназ, О. О. Погрібний, С. М. Смоков // Вісник Луганськ. акад. внутр. справ МВС України. – 2005. – № 1. – С. 67–74.
14. Романов В. В. Юридическая психология : учебник / В. В. Романов. – М. : Юристъ, 1998. – 488 с.
15. Шепитько В. Ю. Теория криминалистической тактики : монография / В. Ю. Шепитько. – Х. : Гриф, 2002. – 349 с.

Гурова А. М. Чинники рефлексивного мислення при допиті / А. М. Гурова // Форум права. – 2014. – № 1. – С. 145–149 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_1_26.pdf

Проведено комплексне дослідження суб'єктивних та об'єктивних чинників рефлексивного мислення, які характерні для допиту. Проаналізувавши виокремлені науковцями суб'єктивні психологічні властивості учасників допиту, що впливає на якість рефлексивного мислення, було зроблено висновок про доцільність об'єднання їх в межах психологічної структури особистості. Об'єктивні чинники розглянуто з позиції несприятливої ситуації слідчої дії та тих її властивостей, які впливають на ефективність рефлексивного мислення при допиті. В результаті проведеного дослідження запропоновано структурування характерних для допиту чинників рефлексивного мислення.

Гурова А. М. Фактори рефлексивного мислення при допросе

Проведено комплексное исследование субъективных и объективных факторов рефлексивного мышления, которые характерны для допроса. Проанализировав выделенные в науке варианты субъективных психологических признаков участников допроса, что влияют на качество рефлексивного мышления, был сделан вывод о целесообразности объединения их в рамках психологической структуры личности. Объективные факторы рассматривались с позиции неблагоприятной следственной ситуации и тех её признаков, которые влияют на эффективность рефлексивного мышления при допросе. В результате исследования структурированы характерные для допроса факторы рефлексивного мышления.

Gurova A.M. Factors Reflective Thinking during Interrogation

The comprehensive study of subjective and objective factors the reflective thinking, typical for questioning. Analyzing subjective psychological characteristics of participants questioning that affect the quality of reflective thinking, it was concluded feasibility of uniting them within the psychological structure of the individual. Objective factor are considered from the standpoint of the unfavorable situation of investigative actions and those of its properties that influence the effectiveness of reflective thinking during interrogation. As a result of the study structuring of factors of reflective thinking during interrogation was suggested.